

В.С. Рибалкін

ПІДСТУПНІСТЬ «ВІДОМОГО» СЛОВА, або ЧИТАЮЧИ ІБН ХУРДАДБЕГА¹

ОДНИМ із найранніших географічних східних авторів, чиї твори збереглися приблизно в їхній оригінальній формі, справедливо вважається Ібн Хурдадбег Абу аль-Касим 'Убейдуллаг ібн 'Абдаллаг. Його «Книга доріг і держав» – перший географічний твір описового характеру, що дійшов до нас арабською мовою, – є важливим джерелом з історії Халіфату та суміжних країн; у ньому є цінні згадки про слов'ян та русів. Саме з цієї причини відповідні пасажі його праці неодноразово використовував у своїх дослідженнях академік Омелян Прицак, про що і йтиметься у цій публікації.

Ранніх арабських авторів постать Ібн Хурдадбега майже не цікавила. Лише аль-Мас'уді, Ібн Надім та аль-Ісфгані (усі писали в IV/X ст.) подають стислі відомості про його біографію та писемну спадщину.

За їхніми свідченнями, він був зороастрійцем, але згодом прийняв іслам, аби догодити впливовій та могутній іранській династії Бармакидів, ймовірно, за часів вазіра Ях'ї ібн Халіда. Іранське ім'я його діда транслітерується як *Kh.r.dā.dh.b.h.*, що дає два можливих прочитання: *Khurdādhbih* 'чудовий дарунок' та *Khurradādhbih* 'створений чудовим сонцем'. Про батька Ібн Хурдадбега відомо лише те, що у 201/816 р., за часів халіфа аль-Ма'муна, він був правителем (губернатором) Табаристану і спромігся підпорядкувати Дайламу району Ларіз та Шірріз.

Сам Ібн Хурдадбег народився в Хорасані; стосовно часу його життя існує розбіжність: роки народження подають 205/820 і 211/825, а смерті – 300/911 [E1, NE III, 839]. Він виріс, очевидно, в Багдаді, в достатку й комфорті, і здобув чудову літературну й артистичну освіту у славетного співака й музики Ісхака аль-Мавсилі (Мосульського).

Ібн Хурдадбег мав виражену пристрасть і хист до знань та наук. У «Фигристі» згадується 8 його творів, у яких автор виступає

не тільки як географ, а і як музикант, філолог та історик:

1) «Кітаб ал-'адаб ас-сама'і» («Книга про культуру музичного сприйняття»).

2) «Кітаб джамгарат 'ансаб ал-фурс ван-навакіл» («Книга зібрання генеалогій персів та їхніх колоній»).

3) «Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік» («Книга доріг та держав»).

4) «Кітаб ат-табахі» («Кулінарна книга»).

5) «Кітаб ал-лағв ва-ль-малагі» («Книга веселощів та розваг»).

6) «Кітаб аш-шараб» (Книга про [мистецтво] пияцтва»).

7) «Кітаб ал-'анва'» («Книга про орієнтування по зорях»).

8) «Кітаб ан-нудам' ва-ль-джуласа'» («Книга про товаришів по чарці та застіллю»).

Високе становище, яке посідав його батько, близькість до двору халіфа, ґрунтовна освіта й широка ерудиція допомогли Ібн Хурдадбегу отримати престижну для того часу посаду – начальника пошти в провінції Джібал. За «Фигристом», вона називалася *сахіб аль-барід ва-ль-хабар* («начальник пошти й інформування»). Судячи з відомостей із джерел, начальники пошти різних областей халіфату підкорялися главі поштового відомства (*сахіб діван аль-барід*), який на основі їхніх доповідей укладав записку для халіфа.

Ймовірно, чорновий варіант своєї майбутньої головної праці «Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік» («Книга доріг та держав») Ібн Хурдадбег склав не для власного користування, як зазначають деякі автори, а для доповіді своєму безпосередньому шефові. Адже кожен начальник пошти (*сахіб аль-барід*) був зобов'язаний «доповідати аж до найдрібніших подробиць про податкових чиновників, про обробіток земель, про становище підданих, про спосіб життя суддів-

ських чиновників, про діяльність монетного двору... вести книгу про кур'єрів свого району, куди заносити їхню кількість, імена та платню» [Мец, 72], а також кількість трактів, їхню довжину в милях, станції і взагалі все, що становило державний інтерес.

Кудама ібн Джа'фар (поч. X ст.) так описує обов'язки начальника поштового відомства (*дівану*): «Начальникові (*сахібу*) цього дівану потрібно мати все [для інформування], аби йому не доводилося звертатися до інших, і якщо його запитає халіф, коли йому треба буде вирушати [куди-небудь] і послати військо у нагальній справі, або в інших випадках, для яких необхідне знання доріг, щоб усе це у нього було наготові і точно закріплене і йому не довелося б братися за справу й дізнаватися про неї».

«Книгу доріг і держав» вперше було видано в Парижі у 1865 р. Вона відкриває статистичний напрям в арабській географічній літературі. Основу тематики складає детальний опис маршрутів, що проходять по різних країнах Переднього Сходу, Північної Африки, Ірану, Кавказу і Середньої Азії. У центр доріг поміщено Багдад. Автор перераховує станції і вказує відстані між ними. Значне місце займають відомості про адміністративний поділ, податки, описи природи, культури, історії областей, дані етнографічного змісту [Булгаков, 127]. Пізніше витяги з трактату Ібн Хурдадбега інкорпоровали до своїх праць Ібн ал-Факиг (X ст.), Кудама ібн Джа'фар (X ст.), ал-Джайхани (X ст.), ал-Муккадасі (X–XI ст.), ал-Ідрісі (XII ст.), Йакут (XIII ст.), Ібн Русте та інші арабомовні автори.

Відомі дві редакції цієї пам'ятки: 1) видання Барб'є де Менандра 1865 р. за Константинопольським та Оксфордським рукописами (далі «Б»); 2) видання де Гуе за повнішим рукописом, знайденим у Єгипті (далі «А»).

У результаті аналізу тексту обох редакцій де Гуе дійшов висновків: 1) Докладніша редакція «А» складена приблизно у 272/885–886 рр. [BGA, VI, с. XVIII]. 2) Коротка редакція «Б» складена приблизно у 232/846–847 рр. [BGA, VI, с. XX]. 3) Редакція «А» дійшла до нас у скороченому вигляді, і, таким чином, у своєму розпорядженні повного тексту книги ми не маємо [BGA, VI, с. XV–XVIII].

На думку П.Г. Булгакова, де Гуе мав рацію тільки стосовно першого висновку

[Булгаков, 130]. Власний висновок Булгакова такий: редакцію «Б» слід віднести до 80-х рр. IX ст. [там само, 136]. Можливе співвідношення редакцій «А» і «Б»: Варіант 1. «Б» – чорнова версія «А». «А» – той же комплекс матеріалів, прикрашений віршами і цікавими розповідями. Варіант 2. «Б» – пізні скорочення «А», зведення основного матеріалу, очищеного від цікавих розповідей і віршів [там само, 135].

Як зазначав акад. І.Ю. Крачковський, трактат Ібн Хурдадбега складається з двох досить різних елементів. З одного боку, він містить сухий, але дуже важливий виклад офіційних матеріалів, з другого – зібрання різних географічних курйозів *mirabilia*. «Автор, поза сумнівом, мав доступ до державних архівів... У російській науковій літературі його повідомлення, головним чином у зв'язку з маршрутами російських купців, привертати велику увагу...» [Крачковський, 150].

Торгівля Європи з Арабським халіфатом за часів Ібн Хурдадбега і до Хрестових походів йшла двома шляхами: східним, через арабів, і західним – через візантійців. Арабські купці по Каспійському морю доходили до гирла Волги і потім вгору по річці досягали столиці волзьких булгар (між Симбірськом і Казанню). Булгари до часу прибуття арабських купців нагромаджували у себе хутра, оплачуючи їх арабськими ж диргемами. Скандинавські купці частково самі з'являлися на Волзі, частково привозили свої товари (хутра, пір'я, китовий вус, *ворвань* – жир із морських ссавців та риб) до Новгороду, де обмінювали їх на арабські гроші. Відтак між віддаленим Півднем і крайньою Північчю встановилися прагматично збалансовані стосунки; Південь майже виключно купував, бо його товарів напівдикі мешканці Півночі майже не потребували. Західний (великий грецький) торговельний шлях ішов із Чорного моря вгору по Дніпру, потім сушею до Ловаті через озеро Ільмень, Волхов, Ладозьке озеро і Неву – в Балтійське море. Він проходив через два головні торговельні центри Русі: Київ і Новгород. Слов'яни вивозили до Царєграда хутра, мед, віск, рабів. Цією ж дорогою переважно користувалися варяги. Західний маршрут проіснував набагато довше, ніж східний. Ті товари, які арабські купці привозили на Волгу, а слов'яни – до

Києва й Новгород, споживалися головним чином в Германії, яка в обмін посилала хутра, бурштин тощо. Завдяки скандинавським та німецьким купцям товари зі Сходу доходили навіть до Англії. Торговельні стосунки Франції зі Сходом збільшилися за Карла Великого, завдяки впорядкуванню адміністрації і встановленню дипломатичних стосунків з Аббасидським двором; але при наступниках Карла, через норманські набіги і піратів-сарацинів¹, вони майже абсолютно припинилися, і східні товари потрапляли до Франції ледве не виключно через руки італійських купців. Італія вже тепер, як і після Хрестових походів, відіграла ключову роль у торгівлі Європи з Левантом. З-поміж її міст перше місце за обсягами торгівлі в цю епоху посідали міста Амальфі на півдні та Венеція на півночі.

Амальфі перебувало в постійних торговельних стосунках з арабами вже у 870 р.; його купцям, що вважалися підданими Візантії, були відкриті всі грецькі міста для безмитної торгівлі. У Константинополі у них була своя контора. Вони вивозили на Захід грецькі товари і доставляли пошанувачам знамениту грецьку пурпурну шовкову тканину, незважаючи на заборону її вивозу. В Антіохії вони мали постійні зв'язки, в Єрусалимі – заїжджі двори; у єгипетських містах були бажаними гостями. У крамницях Амальфі завжди вдосталь було найдорогоцінніших і рідкісних товарів, особливо шовкових тканин. Торговельні закони Амальфі (*Tabula Amalfitana*) стали торговельним правом Європи. Стан справ змінився, як тільки Амальфі перейшло у володіння норманів (1077). З підданих Візантії амальфітанці мимоволі зробилися її ворогами; підтримувати конкуренцію з Венецією стало їм не під силу, і їхня торгівля почала швидко занепадати.

Венеція вже в IX ст. мала постійні зносини із Сирією та Єгиптом. Вона вивозила на Схід шерстяні тканини, будівельний ліс з Далмації, зброю та рабів. З Візантії венеціанці привозили слов'янські горностаєві хутра, тирський пурпур і візерунчасті тканини. Венеціанські галери перевозили візантійську пошту. Візантійським імператорам не подобалося, що венеціанці продавали сарацинам зброю і будівельний ліс, бо якраз в цей час велася енергійна боротьба з мусульманами на морі (Критський похід (961) пол-

ководця Никифора II Фоки, бл. 912–969). За наполяганням візантійського імператора (969–976) Іоанна Цимісхія (бл. 925–10.01.976) цей продаж було припинено, але торгівля з сарацинами не припинилася.

Відомості арабомовних авторів про слов'янські землі і торговельні відносини між Сходом і Заходом зацікавили Омеляна Пріцака ще на початку його наукового шляху. Перший етап вищої освіти він завершив у 1939 р., захистивши у Львівському університеті магістерську працю зі східного джерелознавства про твір арабського географа XIV століття Абу ль-Фіду та його відомості про Україну². Паралельно О. Пріцак друкує декілька статей з тотожної тематики, зокрема таких як: 1) «Українсько-арабські взаємини у Середні віки» // Літературно-науковий додаток до «Нового Часу», Львів, літо 1938; 2) «Похід Марвана Ібн-Мухаммеда в Україну 735 р. Сторінка з українсько-арабських взаємин» // Нова Зоря, ч. 26 (1226), Львів, 9 квітня 1939 р.; 3) «Майбутність України на Сході. Похід Марвана в Україну 735 р.» // Українське Юнацтво, ч. 1, Львів, січень 1939, с. 15–16; 4) «Майбутність України на Сході. II. Українсько-арабська торгівля VIII–IX ст.» // Українське Юнацтво, ч. 2, Львів, 1939, лютий, с. 37–39; 5) «Майбутність України на Сході. III. Українці в очах араба-очевидця з X ст.» // Українське Юнацтво, ч. 7–8, Львів, 1939, с. 166–167.

Навіть із цього неповного списку ранніх Пріцакових студій виразно вимальовується його активна зацікавленість давніми арабськими джерелами.

Для вченого завжди важливим було не тільки знайти та коректно відібрати надійні джерела, а й адекватно їх потрактувати. І тут одного блискучого знання східної мови з усією її філологічною традицією виявлялося недостатньо. Пріцак завжди залишався і герменевтом, позаяк постійно витлумачував реальність крізь призму цілісної культури на підставі інтерпретації сукупності усіх її базових текстів. Відтак йому доводилося реконструювати їхні відсутні фрагменти, відходити від буквальних словникових пояснень окремих лексем, шукати їхні значення в тих контактних донорських мовах, які могли впливати на формування тексту мови-реципієнта.

Так, уважно вивчивши велике коло джерел, Омелян Пріцак дійшов висновку, що в

арабських текстах, передусім у Ібн Хурдадбега, йдеться не про російських чи слов'янських купців, а про купців міжнародних, а точніше, євреїв ар-Раданія, яких лояльно сприймали як серед мусульман, так і в християнському оточенні. Відповідний пасаж із трактату Ібн Хурдадбега у перекладі Пріцака починається так:

«Вони говорять по-арабськи, по-перськи, по-румійськи (по-грецьки), по-франкійськи, по-іспанськи³, по-саклябськи⁴. Вони подорожують із сходу на захід і з заходу на схід сушею і морем. Привозять з заходу свухів, рабинь, хлопців, парчу, шкури *бобрів* (خز курсив мій. – В.Р.) та інші хутра, соболі і мечі» [Пріцак, 2003, 864].

Пам'ятаючи заувагу де Гуе та наступних дослідників про те, що повного тексту трактату «Кітаб аль-масалік» ми не маємо, Пріцак здійснив важливу його реконструкцію за рахунок екстраполяції з праці «Кітаб аль-бульдан» («Книга країн») Ібн аль-Факига, сучасника Ібн Хурдадбега. Аргументи для залучення й порівняння текстів згаданих двох арабських авторів Пріцак знаходить у тому, «що в обох випадках маємо справу із тим самим оригіналом – це офіційний документ з багдадського (або із Самари) архіву, бл. 830–850 рр., який Ібн Хурдадбег та Ібн аль-Факиг по-різному використали. Товари й маршрути в обох випадках майже ідентичні, проте в обох випадках є пропуски при описі подорожей Раданія; пропуски в тексті ІФ є більші, ніж у ІХ» [Пріцак, 2003, 866–867]. В іншому місці книги «Походження Русі» він зазначає «Різниця між текстом Ібн Хурдадбега і Ібн Факига тільки позірні, вони з того самого джерела (державний архів), лише подані по-різному: Ібн Хурдадбег як керівник пошт та розвідки копіював джерело повністю, тоді як Мухаммад ібн Ісхак, батько Ібн аль-Факига, використовував джерело вибірково» [Пріцак, 2003, 856].

У більшості випадків О. Пріцак довіряє відомостям Ібн Хурдадбега більше, ніж повідомленням інших арабських авторів – його сучасників та наступників, – навіть тоді, коли їхня інформація здається повнішою. Очевидно, таке довір'я вченого викликала сама посада Ібн Хурдадбега, яку він потрактував як «начальник пошт і розвідки». Достеменно, що аббасидський чиновник, який серед іншого відповідав і за розвідувальні

справи, мав бути поінформованим набагато краще, ніж решта тогочасних авторів. Відтак, рясні посилання на невеличкий фрагмент із Ібн Хурдадбегового твору ми зустрічаємо в усіх без винятку працях Пріцака, які стосуються аналізованого сюжету.

Зразковим є творчий герменевтичний підхід вченого до перекладу окремих «темних» лексичних одиниць пасажів, цитованих ним у своїх працях. Показовим може бути, здавалось би, просте слово خز, значення якого більшість арабських тлумачних словників подають як «зайці». Звідти нібито саме вони й були тим «цінним» товаром, яким торгували давні слов'яни зі східними купцями, отримуючи за них коштовні арабські диргеми. Звісно, подібний крам не міг зацікавити мандруючих негоціантів, проте саме його серед інших згадує Ібн Хурдадбег. Вже в найпершому арабському лексиконі VIII ст. ми маємо таке тлумачення: «*Hazz* – слово **відоме**, форми множини – *huzūz* та *huzaz*: самець *зайця*; три *зайці* – *hizaz*, багато – *hizzān* [‘Ayn I: 405]. Його з незначними варіаціями подає вся наступна арабська лексикографічна традиція, а згодом – і двомовна перекладна. У Е. Лейна ми маємо такі деривати, як *hazzāz* – ‘торгівець *зайцями*’ (за парадигмою імені професії. – В.Р.) та *'ard mahazza* – ‘місця, де повно *зайців*’ (з посиланнями на класичні словники «аль-Камус» аль-Фірузабіді та «Тадж аль-‘Арус» аз-Забіді) [Lane II: 731, col. 3]. Коли до цього додати, що, зрештою, і Х.К. Баранов [АРС: 218] теж тлумачить аналізовану лексему як ‘*зайць*’, не дивно, що й у російськомовному перекладі Н. Веліханової «Книги доріг» Ібн Хурдадбега натрапляємо на таке: «Если говорить о купцах ар-Рус, то это одна из разновидностей (*джинс*) славян. Они доставляют *заячьи* (курсив мій. – В.Р.) шкурки, шкурки черных лисиц и мечи из самых отдаленных [окраин страны] славян к Румийскому морю» [Ибн Хурдадбег 1986: §73 в]. Ми впевнені, що Омеляну Пріцаку був відомий цей переклад, так само як ті значення Ібн Хурдадбегової лексеми, які словники подають здебільшого своїй як ‘зайці’. Однак учений вжив саме слово ‘*бобр*’, яке арабська філологічна традиція, по суті, не фіксує. Вона подає семантичний розвиток слова *hazz*, внаслідок чого сьогодні ми маємо два його значення: ‘зайці’ та ‘шовк’. Таку трансформацію, чи розвиток

вторинного значення вокабули, арабські лексикологи одноставно пояснювали тим, що хутро звірка *hazz* було м'яким і ніжним, ніби шовк. Отож шовк так само почали метафорично йменувати *hazz*. Згодом такий семантичний зв'язок зі шкуркою загадкового звіра було втрачено, і сьогодні цю лексему і Х.К. Баранов і Г. Вер подають у словниках окремо, як омоніми. Однак ще Е. Лейн писав: «Це назва якоїсь тварини (тут і надалі курсив Лейна) [яку Голіус⁵ вважав *бобром*], що згодом стала позначати одягу, виготовлену з її хутра». І далі йде дуже важливе доповнення: «[Голіус, схоже, виводив значення слова з перської мови, де воно означає 'сирий шовк']» [Lane II: 731]. Ми ще повернемося до цієї ремарки, а поки що можемо припустити, що значення 'бобри' Прицак міг узяти або з тої зауваги у словнику Лейна, або безпосередньо з праці Голіуса [Golius 1653]. Нарешті, цим джерелом могла бути й книга швейцарського орієнталіста А. Меца «Мусульманський ренесанс» [Mez 1922], де відповідний пасаж з трактату Ібн Хурдадбега в російськомовному перекладі Є. Бертельса має таку редакцію: «Они являются одним из славянских племен и доставляют бобровые (курсив мій. – В.Р) шкуры и мех черных лисиц, а также и мечи из самой отдаленной части славян к греческому морю...» [Mez 1973, 375].

За будь-яких обставин Прицака не задовольнило поширене тлумачення лексеми *hazz* як європейськими, так і арабськими лексикографами та дослідниками, і він здійснив власну глибоку розвідку, аби не тиражувати фактологічну помилку в потрактуванні важливого східного джерела.

Академік, як і деінде, залишився вірним принципу довіряти тільки добре перевіреним і надійним джерелам (Голіус – Лейн – Мец). На час підготовки свого власного перекладу арабського тексту українською мовою він трохи скептично сприймав мої сумніви щодо правильного розуміння згаданого Ібн Хурдадбегом звірка. Справді, тоді мені забракло аргументів, аби довести, що та тварина, ймовірно, була не тільки не зайцем, а й не *бобром*. Тому вибір і впав на останнього.

Нині мені хотілося б навести деякі свіжі міркування й подати власну пропозицію щодо його нової ідентифікації. Сьогодні, поза сумнівом, слово *hazz* у тексті Ібн Хурдадбега перекладати слід як *куниця*.

По-перше, Ібн Хурдадбег за походженням був персом і міг, як то було загальноприйнятим, вживати окремі перські слова, особливо у сфері побутової лексики. Як ми вже раніше зазначали, перська лексика в арабському лексиконі повсякденного вжитку мала дуже високу питому вагу [Рыбалкин 1987]. З усного спілкування вона вільно потрапляла й до писемних трактатів. Якщо ми звернемося навіть до сучасного перського словника, то переконаємося, що «خز [xāz(з)] I: 1) хорёк⁶; 2) хорьковый мех; 3) мех. II: уст. шелк, шелковая ткань» [ПРС I: 551]. Інші двомовні словники додають слова *ласка*, *горностай*, *куниця*.

Із цього видно, що Голіус мав рацію, коли вважав лексему перською за походженням. Так само й розвиток її значення від назви тварини до назви тканини відбувся, ймовірно, ще в іраномовному середовищі, а до арабського лексикону ці вокабули вже могли прийти як омоніми. Подальший деривативний словотвір на власному арабському ґрунті призвів до появи неологізму *hazzāz*. Зрозуміло, що він скоріше означав виробника шовку чи гендьяра цією тканиною, а не якогось там хутрівника, хай навіть те хутро й не було зайчим. Навряд чи воно асоціювалось у свідомості носіїв мови і з торговцем бобровими хутрами. А от місцевість із назвою *'ard mahazza* могла бути багатою як на хутрових звірів, так і на шовкові тканини. Щодо чого точно можна визначитись тільки з контексту.

По-друге. З усієї арабомовної лексикографії поки що тільки в арабсько-англійському «аль-Мавриді» нам поталанило знайти два різні, але точні значення: 1) *hazz: ḥarīr* – silk: 'шовк'; 2) *Hazz: (ḥaywān)* – marten: 'куниця' [Mawrid: 509, col. 1]. В ньому ж значення *hazzāz* тлумачиться як *silk manufacturer or dealer*, тобто 'виробник або продавець шовку'. Важливим є друге, яке з'явилося поза контекстом тривалої арабської лексикографічної традиції, бо укладач Р. Баальбакі справляв більше не на неї, а на новітні західні методи словникарства.

По-третє. Чому все ж куниця, а не якийсь інший хутровий звір? Пригадаймо, якими грошовими одиницями користувалися давні слов'яни. Збірна назва грошей домонгольської Русі була *куна*⁷, від «куниця» або від лат. *sineus* – кований, зроблений із металу. Серед тих грошей були і хутра

цінних порід звірів – одиниця давньоруської кунної грошової системи. Існувала вона до XIV ст. і зникла з ужитку у зв'язку з появою нової грошової одиниці – *дэньги*. Назва *куна* походить від шкірки куниці, яка до початку монетного обігу у східних слов'ян відігравала важливу роль у їх торгівлі саме з Арабськими Сходом. До кунної грошової системи входили також гривні, ногати, різани та вевериці, або векші. Ці грошово-платіжні одиниці були у відповідному кратному співвідношенні між собою. Гривня = 20 ногатам = 25 кунам = 50 різанам = 100–150 веверицям. В XI ст. 1 гривня дорівнювала близько 50 г срібла [СЭМ; НС].

Отже, припустивши, що хутро з куниці мало ще й чіткі параметри конвертації до срібного диргему, ми отримуємо ще один важливий аргумент на її користь.

По-четверте. Номенклатура хутряних

товарів, якими торгували слов'яни, за Новосельцевим А.П. виглядає так: «важнейшим предметом вывоза через Булгар в Хорезм были различного рода меха: черных и красных лисиц, соболей, куниц, бобров, горностаев» [Новосельцев, Пашуто 1967]. Список цей пізніше від Ібн Хурдадбегового уклав Ібн Хавкал, тому він повніший і детальніший, проте слово *бобр* передає зовсім інша арабська лексема.

Нарешти, відомо, що серед аббасидських модниць хутра з куниці мали шалений попит, оскільки вони йшли на оздоблення коштовних суконь, були тендітними й легкими, і в цій якості з ними не могло конкурувати хутро жодної іншої тварини. На відміну від них, бобр'ячі шкури використовувалися для пошиття важких зимових шуб, на які не могло бути великого попиту в теплих східних краях.

¹ Назва арабів, мусульман і деяких інших народів Близького Сходу в епоху Середньовіччя в Європі.

² «Такім ал-булдан Абу-ль-Фідї-і як джерело до історії Східної Європи». [Дисертація, писана у Львові 1939–1940]; зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові, фонд НТШ, 3 с/309, оп. 1, спр. 1786, див.: Україна і Близький та Середній Схід. Київ, 1968, с. 29.

³ В арабському оригіналі буквально: «по-андалузськи». – В.Р.

⁴ Власне «по-слов'янськи». – В.Р.

⁵ Яків Голіус – голландський орієнталіст (1596–1667); перебував у складі посольства до султана Марокко в 1622 р.; по поверненні очолив у Гаазі кафедру арабської мови. Автор відомого «Арабсько-латинського словника» [Golius 1653]. – В.Р.

⁶ Власне, тхір разом із ласкою, норкою та горностаєм входять до родини куницевих.

⁷ До речі, так з 1994 р. називається і грошова одиниця Хорватії, назва якої так само пов'язана з однією з основних догрошових одиниць слов'ян – шкуркою куниці. Саме її зображення містить монета вартістю в 1 куну. Станом на середину червня 2009 р. 1 долар США = 5,17 хорватської куни.

ЛІТЕРАТУРА

АРС – Баранов Х.К. **Арабско-русский словарь**. Ок. 42 000 слов. 6-е изд. Москва, 1985.
Булгаков П.Г. «Книга путей и государств» Ибн Хордадбега (к изучению и датировке редакций) // **Палестинский сборник**. Вып. 3 (66), Москва – Ленинград, 1958.

Велиханова Н. О торговых путях купцов-русов и купцов-евреев ар-Разани по сочинению Ибн Хордадбега «Книга путей и владений» // **Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья**. Москва, 1979.

Заходер Б.Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе**. Т. 1: Горган и Поволжье в IX–X вв. Москва, 1962.

Ибн Хордадбех. **Книга путей и стран** / Пер. с араб., коммент., исслед., указ. и карты Н. Велихановой. Баку, 1986.

Kitab al-Masalik wa'l-Mamalik. Auctore Abu'l Kasim 'Obeidallah ibn Abdallah Ibn Khordadbeh // **BGA**. Т. VI, ed. de Goeje. Leiden, 1889.

Калинина Т.М. Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX–X вв. // **Древнейшие государства Восточной Европы**. 1998 г. Москва, 2000.

- Калинина Т.М. Торговые пути Восточной Европы IX века (По данным Ибн Хордадбе-ха и Ибн ал-Факиха) // **История СССР**, № 4, 1986.
- Крачковский И.Ю. Географическая литература арабов // **Избранные сочинения**. Т. 4. Москва – Ленинград, 1957.
- Мең Адам. **Мусульманский Ренессанс**. Изд. 2-е / Пер. с нем. Д.Е. Бертельса. Мо-сква, 1973.
- Новосельцев А.П., Пашуто В.Т. Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.) // **История СССР**, № 3, 1967.
- Новосельцев А.П. Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех о Восточной Европе // **Исследования по истории и историографии феодализма**. Москва, 1982.
- НС – Зварич В.В. **Нумизматический словарь**. 4-е изд. Львов, 1980.
- Прицак О. **Походження Русі**. Т. II: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. Київ, 2003.
- ПРС – Персидско-русский словарь: В 2-х тт. Свыше 60 000 слов. 3-е изд. Москва, 1985.
- Рыбалкин В.С. Персидские заимствования в словаре Абу Насра Исмаила ал-Джаухари «Тадж ал-луга ва-Сихах ал-‘арабийя» // **Ирано-афразийские языковые контакты**. Москва, 1987.
- СЭМ – Современный экономический словарь. 4-е изд., перераб. и доп. Москва, 2005.
- EI NE – *Hadj-Sadok, M.* «Ibn Khurradādhbih, Abu ‘l-Ḳāsim ‘Ubayd Allāh b. ‘Abd Allāh (var. Aḥmad)» // **Encyclopaedia of Islam**, New edition. Brill. Vol. III, p. 839, column 1.
- Golius J. **Lexicon Arabico-Latinum**. Leiden, 1653.
- Ibn Khordadbeh.* Le livre des routes et des provinces, public, traduit et annote par C. Barbier de Meynard // **Journal Asiatique**, ser. VI, t. V, №17, Paris, 1865.
- Lane, Edward William. **Arabic-English Lexicon**. 8 vols. Publisher: Librairie du Liban, Sh. Muhammad Ashraf, 1968.
- Mawrid – *Baalbaki, Rohi.* **Al-Mawrid**. A Modern Arabic-English Dictionary. 7-th ed. Beirut: Dar El-Ilm lilmalayin, 1995.
- Mez A. **Die Renaissance des Islāms**. Heidelberg, 1922.
- Miquel A. **La géographie humaine du monde musulman**. Paris – The Hague, 1967, index.
- NoonaN Th.S. When did Rus/Rus’ merchants first visit Khasaria and Baghdad? // **Archivum Eurasiae Medii Aevi**, t. 7, 1987–1991.
- Pritsak O. An Arabic text on the trade route of the corporation of ar-Rus in the Second half of the ninth Century // **Folia Orientalia**, t. 12, 1970.